

Žmogaus samprata, kilmė, žmogus ir visata

Žmogaus ir dangaus šviesulių santykis lietuvių tradicinėje kultūroje

Jonas Vaiškūnas

Įvadas

Pastaraisiais metais vis platesnį mastą įgaunantys ir vis didesni pripažinimą pelnantys archeoastronominiai tyrimai rodo, kad vienas iš esmingiausių įvairių kultūrų žmonių santykių su aplinka yra jų santykis su dangaus šviesuliais. Ciklinis dangaus šviesulių judėjimas buvo pirmas ir pagrindinis orientyras formuojantis žmogaus laiko ir erdvės sąvokai. Viena – visuomenės praktiniai poreikiai skatino stebėti dangaus šviesulius, kita – šie stebėjimai darė įtaką ir stimuliuavo, keitė paties žmogaus ir visuomenės psichodinaminį bei sociokultūrinį gyvenimą. Astronominių stebėjimų ir žinių įtakos kultūrai sritis apibendrino lenkų antropologas ir archeoastronomas S. Iwaniszewsky (Iwaniszewsky, 1990), pasiūlęs 4 lygių galimų astronomijos kultūrinių funkcijų schemą:

1. Astronominė praktika ir gamtinė aplinka.
2. Astronominė praktika ir visuomenė.
3. Astronominė praktika ir pažintinė-ženklinė sistema.
4. Astronominė praktika ir psichodinaminė žmogaus plėtra.

Remdamiesi šiuo plataus astronominių žinių poveikio kultūrai diapazono pripažinimu ir pasitelkę lietuvių etnoastronominę bei kai kurią kitą etnokultūrinę medžiagą, pabandysime pasiaiškinti, koks lietuvių tradicinės kultūros žmogaus sampratoje dangaus šviesulių vaizdinių vaidmuo.

1. Saulė

Saulė laikyta gyvybės teikėja ir dėl to meiliai vadinta - motule, močiute, motinėle. Manoma, kad gyvulius reikia skersti saulei nepatekėjus, nes kitaip gyvuliai ilgai rodo gyvybės ženklus - trūkčioja (Balys, 1951b, 7); plg.: „*Gyvuliai saulei tekant ilgai nesibaigia - saulė gyvybę atneša*”. Tikėta, kad užmušta gyvatė tol raitos ir nemiršta, kol nenusileidžia saulė (Gadlauskas, Švenčionių r., 1992). Tas pats pasakytina ir apie žmogų: ligonius saulei leidžiantis žadindavo, kad nemiegotų, ir tikėdavo: jei „*Saulei sėdant ligonis nemirė, tai dar pratrauks iki ryto*” (Mažiulis, 1937, 135 - 136). Prieš leidžiantis saulei buvo draudžiama eiti gulti, nes manoma, kad gali susirgti vištakumu („*vištalakčiu*”, „*vištakiu*”, „*vištakliu*”) - saulei nusileidus nieko

nebematysi (Balys, 1951, 7): „*Kol saulė nenusileidus, negalima eiti miegoti - vištalakščius gausi; tai mirgėjimai akyse*” (Žakauskas, Lazdijų r., 1992). Gervėčių apylinkių (Baltarusija) lietuvių įsitikinimu, „*vištaklį*” galima gauti atsigulus prieš nusileidžiant saulei pavasarį, kai tirpsta sniegas ir bėga vanduo (LTR 4235/48/,94/).

Kai kurių gervėtiškių nuomone, vaikai, gimusieji vakare, - *miršta*, ryte gimusieji, - *auga* (t.y. gyvena). Tikėta, kad vaikai, gimę dieną, yra *laimingesni*. Plačiai žinoma, kad motina vaiko likimui galinti pakenkti nujunkydama vaiką, t.y. nutraukdama žindymą, ir vėliau, pasigailėjusi vaiko, vėl pradėdama jį žindyti. Toks vaikas užaugęs turi labai „*blogas akis*” ir vadinamas *atžindu*. Paprastai manoma, kad atžindu tampa ilgesnį laiką nuo maitinimosi krūtimi sulaukylas vaikas, tačiau Mažojoje Lietuvoje užfiksuota ir kita mums svarbi nuomonė, jog atžindu tampa ir tuomet, kai kūdikį maitinanti motina, išėjusi kur nors, nepareina iki *saulės nusileidimo*, o paskui kūdikiui žyst duoda (Balys, 1937, 17).

Religinių mitologinių Saulės judėjimo ir visatos suvokimo atspindžių reikėtų ieškoti ir mirusiųjų palaikų orientavimo saulės laidos arba tekėjimo kryptimi. Galima spėti, kad tokia tradicija bus atsiradusi dėl įsivaizdavimo, kad į pomirtinį pasaulį reikia keliauti Saulės keliu. Tokiu atveju kelionė anapus turėtų būti pradėdama kartu su saule, t.y. saulei tekant, ir pabaigiama ten, kur yra įsivaizduojamoji mirusiųjų buveinė - pietuose, aukštai, dangaus kalne, dausose arba vakaruose, už horizonto, požemyje. Toks įsivaizdavimas paaiškina ir anksčiau minėtus tikėjimus, rodančius, kad saulei leidžiantis gresia pavojus ligonio ar šiaip miegančio žmogaus sveikatai ir gyvybei. Tai logiška, jei saulė laikoma gyvybinės energijos tiekėja. Jai leidžiantis į žemę iš jos liaujasi skliti gyvybės energija. Tačiau, kaip matėme, pavojus žmogaus sveikatai iškyla tuomet, kai žmogus serga arba miega – kai jo siela yra silpniau prisirišusi prie kūno, o galbūt ir kažkiek atsiskyrusi nuo jo. Toks įsitikinimas užfiksuotas mūsų kaimynų lenkų tikėjimuose – jie, kaip ir lietuviai, tiki, kad po saulės laidos žemėje visur knibžda mirusiųjų vėlės. Tikima, kad mirusiųjų vėlės noriai su savimi pasiima nuo miegančių gyvųjų miego metu atsiskyrusias sielas. Tuomet sakoma, kad „*dūšios nusileidžia kartu su saule*” (SSSL 152).

Jei saulės laida sukelia žmogui pavojingus reiškinius, tai saulėtekis priešingai - palankius. Tai rodo visas kompleksas pažiūrų, žinomų ne tik lietuvių etninei tradicijai, esą saulei tekant arba prieš jos tekėjimą (ypač per tam tikras kalendorines šventes) gydomąją ir gyvybinę energiją teikiančių galių įgauna vanduo, rasa. Šiuo požiūriu ypač įdomi informacija: šio straipsnio autoriui prieš keletą metų pavyko užfiksuoti Nemunėlio Radviliškyje gyvenančią žiniuonę, kuri teigė, jog, gydydama žmones, jų ligas ji prisiima

sau, o paklausta, kaip pati nesuserga, paaiškino, kad iš savo senelės perėmė gydymo meną, yra išmokusi greitai atgauti gyvybines galias. Tam kas rytą saulei tekant basa (nepaisant oro ir metų laiko) bėganti prieš saulę ir iškeltom į viršų rankom pastovinti jos spinduliuose.

Toks, kad ir negausus, saulės poveikio žmogui vaizdinių kompleksas atskleidžia požiūrį į saulę, kaip į žmogaus gyvybines galias palaikančią energijos tiekėją ir galbūt kelrodę, padedančią mirusiojo vėlei pasiekti pomirtinį pasaulį.

2. Mėnulis

Nemažai faktų liudija, jog manyta mėnulį turint stiprų poveikį žmogui. Ir dabar dažnai tarp kaimo žmonių tikima, kad mėnulio šviesa, krisdama pro langą (neretai patikslinama - pro plyšį ar skylutę lange), gali pakenkti miegančiam žmogui, ypač vaikui arba nėščiai moteriai. Tuomet jis tampa lunatiku ir, tartum būtų netekęs svorio ar net savo fizinio kūno, vaikšto po netikėčiausias vietas: stogų atbrailomis, vandens paviršiumi ir netgi praeina neužsideddamas per ugnį (Dundulienė, 1975, 259).

Sakoma, kai danguje šviečia mėnulis ir saulė, negalima juokinti vaiko, nes po to jam skauda bamba. Manoma, kad kas mėnesį stojus jaunam mėnuliui ligoniams pasikartoja ligos priepuoliai, o iš pasirodžiusio jauno mėnulio pjautuvo pasvirimo horizonto link sprendžiama ne tik apie būsimą mėnesio orus, bet ir apie žmonių sveikatingumą tą mėnesį. Jei mėnulio pjautuvus yra pavirtęs kaip valtelė, manoma, kad tą mėnesį mirs daug žmonių, ypač jei toks mėnulis pasirodo rudenį.

Tikima, kad žmogaus sveikatą ir būdą lemia mėnulio atmaina, kurioje jis gimęs. Gimęs blogu laiku vaikas ilgai negyvenas, greit miršta. Per mėnulio jaunatį gimęs žmogus visą gyvenimą išlieka gražus, jaunatviškos išvaizdos, tačiau esąs nedrašus, bailus, silpnas ir nerimtas. Tokie žmonės labai biją „*blogų akių*” (nužiūrėjimo). Senaty gimęs esąs senos išvaizdos, susiraukęs, paniuręs, piktas ir negražus, greit susensta. Tačiau tokie žmonės būnantys sveiki, stiprūs, patvarūs ir nebija „*blogų akių*” (Balys, 1951, 13).

Mėnulio, kaip vaisingumo ir netgi, galima sakyti, seksualinės potencijos simbolio, vaidmuo aptinkamas atskiruose tikėjimuose. Mėnuliui negalima demonstruoti savo lyties organų - šlapintis ar šiaip apsinuoginti prieš jį. Draudžiama vyrui šlapintis prieš mėnulį: „*Jei būnant pilnačiui vyras nuvėjęs prieš mėnesį nusišlapina ir eina prie maters, tai moteris gauna pastovi.*” Kartais teigiama, kad šlapinantis prieš mėnulį gali sumažėti vyro potencija arba iškart po to santykiaujant gimti nenormalus vaikas. Sakoma ir taip, kad tokiu atveju gimsta velniukas (JBK Ib 7a). Taip pat gali atsitikti, ir kuomet moteris atlieka savo reikalus prieš mėnulį. Mėnuliui apšvietus

miegančią nėščią moterį naujagimis būnas lunatikas arba net mažakraujis. Sakoma, kad nėščioji, saugodama savo vaisių, turi saugotis, kad savo veiksmais neižeistų saulės arba mėnulio. Iš lietuviškų sakmių apie dėmių Mėnulio paviršiuje kilmę galima spręsti, kad prieš mėnulį apsinuoginusi arba net apie savo užpakalį tik prasitarusi mergina yra mėnulio nubaudžiama. Ta bausmė yra prasikaltusios merginos nukėlimas į mėnulį. Mėnulis pats pasiima jam prasikaltusią merginą. Kartais tariama, jog mergina neprasikalto, o tiesiog mėnuliui patiko, arba jis tiesiog pasigailejo pamotės skriaudžiamos merginos. Šiame veiksme galima išvelgti seksualinio kontakto tarp mėnulio ir žemės merginos pėdsaką. Kartais net ir iš pateikėjų išgirsti samprotavimų, kad prieš tai buvęs skiaustus mėnulis, prisitraukęs merginą, pradėjo nebe taip šviesti - pasidarė nuodėmingas tiesiogine prasme - jo paviršiuje atsirado dėmių.

Ritualinė „kumeliuko krikštyną“ puota keliama prieš Grabnyčias, kada mergos iš degtinės, šutintos su aguonomis, kanapėmis ir medumi, gamindavo ypatingą gėralą, vadinamą „čvikinu“, ir, pasikvietusios *bernus*, gerdavo per naktį ir ryte. A. J. Greimas šį pasilinksminimą laiko „dievaičio“ mėnulio, kurio gimimas rago (sausio - J. V) mėnesyje apreiškia naujų metų pradžią, ritualinio pagerbimo liekanomis. „Čvikinas“, kuri sudarė kamukai, padaryti iš sugrūstų aguonų, kanapių ir medaus, jo manymu, simbolizavo „kumeliuko mašną, kaip pradinės kilminės energijos šaltinį“. Išties šioje šventėje aktualizuojami visi mėnulio, kaip vyriškumo simbolio, aspektai:

Mėnulis ~ Žirgas (kumeliukas) ~ Falosas (gėrimo „čvikino“ kamukai - pagal A. J. Greimą - kumeliuko mašna) ~ Bernelis (į puotą kviečiami bernai).

Galimą lunarinį (o bendresne prasme - astralinį) šventės pobūdį patvirtina ir kumeliuko krikštyną šventės naktinis pobūdis. Įdomu tai, kad kinų Naujųjų metų šventimo kulminacija būdavo per pirmąją mėnulio pilnatį ir vadinta *Pirmos nakties šventimu (Juansjao)*, arba *Žibintų švente*. Šioje šventėje, be visa ko, valgė rutulio pavidalo ryžių paplotėlius su uogienės arba cukraus įdaru. Liaudis šį paplotėlį laiko pilno mėnulio pirmavaizdžiu.

Vokiečių, lietuvių, kitų Europos tautų Mergelės Marijos ikonografiškai būdingas ant mėnulio stovinčios Marijos motyvas. Marija vaizduojama pamynusi mėnulį kartu su aplink jį besirangančiu žalčiu. Taigi mėnulis prilyginamas žalčiui, sugundžiusiam pirmuosius žmones – Adomą ir Ievą – nuodėmei. Marija, pamindama žaltį ir mėnulį, simboliškai atsiriboja nuo jų kūniškų pagundų. Tuo pabrėžiamas Marijos, kaip nekaltos Mergelės, statusas. Tokiu būdu čia taip pat ryškėja mėnulio, kaip žemesnio kūniško prado ir vaisinančios seksualinės energijos, simbolika.

3. Žvaigždės

Tradicinėje lietuvių, kaip ir daugelio pasaulio tautų, kultūroje žvaigždės siejamos su žmogaus likimu. Tiek lietuvių, tiek latvių tradicinėje kultūroje egzistuoja vaizdinys, kad žmogui gyvenant žemėje danguje spindi jo žvaigždė - dangiškos šviesos šaltinis. Tikima, kad gimstant žmogui „*atsiranda*“, „*užgimsta*“, „*užsižiebia*“ ir jo žvaigždė, o jam mirštant žvaigždė užgęsta ir nukrinta. Iki šiol kaip neabejotina aksioma kaimo žmonių sąmonėje yra įsitvirtinusi nuomonė: kiek žmonių žemėje - tiek žvaigždžių danguje. Sakoma, kad po karo žvaigždžių sumažėjo, o vėliau jų vėl padaugėjo. Tikima, kad žvaigždės šviesis atspindi žmogaus statusą: šviesios žvaigždės priklauso šviesiems, turtingiems, kilmingiems; blyškios - vargšams, nusidėjėliams, neturtingiems etc.

Pasak P. Višinskio, žemaičiai, tikėdami, kad krintant žvaigždei kažkur miršta žmogus, tuo pačiu buvo įsitikinę, kad „*žvaigždė - ne žmogaus siela, bet lyg jo sargas*“ (Višinskis, 1964, 190). Tačiau etnografinėje medžiagoje aptinkame nemažai patvirtinimų, kad žvaigždės šviesa buvo ir yra tapatinama su pačia žmogaus siela: „*Jeigu žvaigždė krinta, tai žmogus miršta - jau gyvybė žmogaus išėjo*“; „*Kai žvaigždė krenta - žmogus numirė ir dūšia nubėgo*“; „*Rokuja, kad žvaigždėlė nukrinta, dūšia persikelia į kitą vietą, žmogaus (asabos) nebėra (mirė)*“ (Gasparavičius, 1988, 60). Tai reiškia, kad mirštant žmogui iš jo kūno išeinanti siela pasireiškia krintančios žvaigždės pavidalu. Tas įsivaizdavimas galioja ir kiek rečiau pasitaikančiu krintančios žvaigždės fenomeno paaiškinimu – esą tai yra iš dangaus išmesta žmogaus siela. Dažniausiai tai siejama su dangun per klaidą papuolusiais nusidėjėliais arba su nekrikštytų vaikų sielomis, kurios nekrikštytos negali būti priimtos į dangų (krikščionybės įtaka). Pvz.: „*...Jeigu žvaigždė perdega, tai nekrikštytas kūnas... A, šita, - siela laksto. Nu tai ką, neteisybė?*“ Kartais aiškinama, kad žvaigždės nekrinta – tik perlekia iš vietos į vietą. Ir tuo atveju jos siejamos su lekiančiomis sielomis: „*Jos [žvaigždės] nekrenta, jos tik perlakia. /.../ Perlakia iš vietos vieton kokion. (Kaip sakydavo, kodėl?) Sako, sielos lakioja...*“ (LKR 2/373/).

Pasitaiko tvirtinimų, kad žvaigždės esančios „*mirusiųjų dūšėlės*“, „*mirusiųjų vėlės*“ (JBK Ic 1, 6), smulkios, mažos žvaigždės nekrikštytų vaikų „*dūšios*“.

Lietuviškoje medžiagoje pasitaiko ir kitoks meteorų prigimties aiškinimas, kuomet manoma: „*Žvaigždei krintant eina dūšia į moteriškę kūdikiui, kuris jau pusę laiko išnešiotas*“ (Balys, 1951, 20); „*Lekianti siela į dar negimusį kūdikį*“ (JBK Ic 6).

Žvaigždžių sąsajų su žmonių sielomis ištakų, galimas dalykas, reikia ieškoti daugeliui tautų būdingam archajiškam įsivaizdavime, esą dangus yra

akinančiai švytintis skliautas, nuo kurio mus skiria oro erdvė - regimoji dangaus mėlynė ir debesys arba akmeninis kupolas, kuriame esančios skylutės, pro kurias sklinda dangiškoji šviesa ir yra žvaigždės. Tokiu atveju žvaigždės ir jom prilyginama žmogaus siela yra išivaizduojami kaip savotiški didžiosios dangiškosios šviesos kvantai. Verta pastebėti, kad lotynų kalba graikų kilmės žodis *selas* (dgs. *sela*) reiškia tam tikrą ugninio meteorito rūšį. Savo ruožtu graikų *selas* reiškia šviesą, švytėjimą, ugnies ir dangaus šviesulių žibėjimą, taip pat ir liepsną, ugnį, žaibą (plg. dar ir graikų veiksmažodį *sela* „apšviesti, šviesti“). Galbūt šis žodis yra giminingas mūsų žodžiui *siela*, kuriam giminingą vokiečių *Seele* kai kurie vokiečių autoriai kildina iš rekonstruojamo germanų prokalbės žodžio **saiwlo* „iš ežero, jūros kylantis“, „ežerui, jūrai priklausantis“ manant, kad kadaise vandenys turėję reikšti dar negimusių ir mirusių buvimo vietą (Beresnevičius, 1995, 76, 124). Toks žodžio *siela* aiškinimas tik iš pirmo žvilgsnio neatitinka jos ugninės ir šviesinės prigimties sampratos, nes remiantis tiek senovės vedų, tiek senovės graikų filosofija, o ir kai kuria mūsų etnine medžiaga – ugnis, kaip ir dvasia, užgimsta iš vandens. Pasak Diogeno Laertijaus, Heraklitas dangaus šviesulius aiškino esant dubens pavidalo indais, atgręžtais į mus įdubusiaja puse; susikaupdami juose, *iš jūros kylantys šviesūs garai* sudaro liepsnos gumulus - tai ir yra žvaigždės (FRGF 176-178). Tertullianus teigė, kad Hiparkas ir Heraklitas sielą laikė ugnine, o Makrobijus – „*žvaigždžių substancijos kibirkštėle...*“ (FRGF 176-178). Pagal šią filosofiją iš vandens garavimo kylanti dangiška ugnis materijos apytaučioje virsta vėl vandeniui, tad suprantamas Heraklito teiginys: „*Sieloms tapti drėgnomis yra mirtis*“ arba Orfejaus eilių žodžiai: „*Vanduo – mirtis sielai, bet atlygis vandeniui*“ (FRGF 230, 229).

Kitais atvejais teigiama, kad krintanti žvaigždė „*lydi žmogų į pomirtinį gyvenimą*“ (LTA 1300/142/) arba pati ta žvaigždė mirusiojo žmogaus sielą nuneša į dangų (LTA 2251/371/). Neretai žvaigždės lyginamos su žvakėmis: „*Kai žmogus miršta, sakydavo, jo žvakė pasibaigia - žmogus mirė. Per Dievų jau žvakė baigia sudegt, ir žmogus miršta. Vaikas gimsta, jam žvakę uždega Dievas*“. Vienoje pasakoje pas Dievą papuolusi mergaitė viename iš kambarių atranda daugybę žvakių – vienos žvakės tik pradeda degti, kitos jau yra įpusėjusios, o trečios jau baigiančios degti. Jai paaiškinama, kad žvakės – tai žemėje gyvenančių žmonių „*dūšios*“. Žvakei užgesus - miršta žmogus. Krintantis ant žemės sudegusios žvaigždės dągtis ir yra „*krintančių žvaigždžių*“ reginio priežastis. Užgesusios žvakės-žvaigždės šviesa yra mirusiojo žmogaus tarnas. Jinai pasitinka velionį ir nuveda ten, „*ant ko yra ans žmogus užsidirbęs*“. (DSPO 1973, 144-145). Pasakojama, kad kai motina savo mirusiam vaikui pagailėjo žvakės, tas jai pasirodė per sapną ir pasakė: „*Kod' tu man lazdos pavydėjai į dangų einant?*“ (J. Basanavičius, 1903, 2).

Apeigose žmogaus sielą simbolizuojančią žvaigždę galėjo vaizduoti žvakė, uždegama žmogui gimstant ir mirstant. Apie Serežių prie mirusiojo galvos įkaldavo aukštą ploną kuoliuką, prie kurio prilipindavo žvakę ir degindavo, iki kol mirusį išlydi (J. Basanavičius, 1903, 13). Galbūt šiuo atveju žvakės, kaip ir žmogaus žvaigždės, šviesa užtikrindavo mirusiojo vėlės buvimą kūne arba netoli jo, o užgesinus žvakę – ši šviesa rodydavo jai kelią į aną pasaulį. Tai patvirtintų ir plačiai žinomas besivaidenančios vėlės išprašymo į aną pasaulį būdas, kuomet uždegta žvakė pavožiama po puodyne, o pasirodžius vaiduokliui puodyne nuvožiama ir tariama: „*Eik ten, kur tau yra Dievulio skirta*“. Po tokio veiksmo daugiau nebesivaidena. Minėtą lietuvių paprotį velionio galvūgalyje degti žvakę, iškeltą ant lazdelės, galima palyginti su korėjiečių laidojimo papročiu aprėdytą velionio kūną guldyti ant „*Septynių žvaigždžių lentos*“ (Čchil'sonpchan), kurioje velionio galvūgalyje buvo išgręžtos 7 skylės, simbolizuojančios Didžiųjų Grįžulo ratų žvaigždes. Korėjiečių mitologijoje nuo Didžiųjų Grįžulo ratų žvaigždyno dvasios Puktu Čchil'sonsin priklauso žmogaus ilgaamžiškumas ir jo darbo jėga (MS p. 454, Puktu Čchil'sonsin).

T. Narbutas mini išivaizdavimą, kad žmogaus likimo lėmėja (ji lyginama su romėnų *parka*), kai gimsta žmogus, danguje imanti verpti jo gyvenimo siulą, besibaigiantį žvaigžde. Latviai panašiai, kaip ir lietuviai, tikėjo, kad „*vaikui gimstant latvių parka Vėrpėja įdeda jam į ranką siulą, kurio gale yra pririšta žvaigždė. Kuomet žmogus miršta, tuomet žvaigždė nutrūksta ir nukrenta žemėn*“. Toks išivaizdavimas gana tiesmukai nurodo, kad žmonių likimai atsispindi dangaus skliaute – žvaigždėse. Dar daugiau minimas „*gyvenimo siūlas*“ – tai ne kas kita, o išivaizduojamo ryšio, egzistuojančio tarp žmogaus kūno ir jo dangiškos dvasinės substancijos, simbolis. Jei taip, tai ir likimą spėti turėjo būti įmanoma pagal tas pačias žvaigždes.

Apie tiesioginę žvaigždžių ar planetų įtaką gimčiai turime tik netiesioginių duomenų. Vienas iš tokių – plačiai žinomas posakis: „*gimęs po laimingą, po nelaimingą žvaigždę*“. Vien jau šis plačiai prigijęs posakis leidžia manyti, kad gimstant galėjo būti stebima reikšmingesnių dangaus šviesulių padėtis dangaus skliaute.

Iš aptartos medžiagos aiškėja, kad žvaigždės tradicinėje lietuvių kultūroje vienaip ar kitaip siejamos su žmogaus dvasia, jo dvasingumu, likimu, jo laime. Neatsitiktiniu laikytinas ir stereotipinis išsireiškimas „*šviesus žmogus*“ arba „*šviesuomenė*“. Prisiminus, kad šviesios žvaigždės priskiriamos šviesiems, dvasingiems žmonėms, be abejonės, galima tvirtinti, kad žvaigždės ir jų šviesa mūsų tradicinėje kultūroje išimtinai buvo siejamos su aukštesniaisiais dvasiniais pradais.

4. Tradicinio žmogus ir dangaus šviesulių santykio atspindžiai autorinėje kūryboje

Mitologiniame mąstyme dangaus šviesuliai yra tartum savotiška vaizdinė paradigma, savotiškas kodas, padedantis žmogui suvokti save ir savo santykį su gamta. Šio mąstymo tradicijų taša galima laikyti dangaus šviesulių vaizdinių išlikimą grožinėje kūryboje. Čia, nesileisdami į platesnę tokių poetinių vaizdinių analizę, apsiribosime keliais atsitiktiniais šios rūšies pavyzdžiais. Mėnulis ypač dažnas kaip romantinių meilės lyrikos siužetų simbolis, pvz.:

*Ir eina jie ratu, ir į mėnulį žvelgia,
Į priešpilnį, į pilnatį, senugalį ar jauną,*

*Lyg ant Veneros pakabintą dailią dalgę,
Kuri, o meilės kankiniai, visus papjauna...*

(B. Brazdžionis, 1989, 581)

Mėnulis ir saulė čia, kaip ir tautosakoje, išsaugo įsimylėjusių mergelės ir bernelio sampratą:

*keliai kuriais
eini po meilės akto
yra keliai
kur mėnuo ir saulė
susipažįsta*

arba

*kai įžeidi
mane
plaku mėnulį
diligėlėm
apgraibau vėją
senų meilės dainų
ieškodama <...>*

(Gustas, 1983, p. 59, p. 62)

Išsaugomas ir mėnulio, kaip seksualinės energijos simbolio, vaizdinys:

Aistrų pritvinko mėnesis ir jūra...

(G. Patackas, 1985, 20)

Be to, šiuose G. Patacko žodžiuose aptinkamas indoeuropiečių mitologijai būdingas mėnulio ir vandens simbolių sugretinimas. O šios A. Masionio eilėraščio „Laumės giesmė“ eilutės suskamba tartum mūsų anksčiau minėto mito apie žemės merginos, ėjusios atnešti vandens, ir mėnulio santykius

parafrazė:

*Oi lyja, lyja - ant blakstienų lyja,
atgal sugrįžta pabaidytas spindulys.
Užsiskleidžia akis vandens lelijos
Prieš vandeninių paukščių karalystę.*

*Nuo mano augančio žvynuoto kūno
nusklendžia marškiniai. - Aukštybių vėjas!
Ir atsigrėžus į vaisingą jauną mėnesį,
tariu neišsipildanti "tebūna"...*

(A. Masionis, 1980, 33)

Štai kaip G. Patacko eilėraštyje „Aklieji“, tartum gilioje meditacijoje, atskleidžiama slėpinga žmogaus gimties paslaptis:

*Ir aš sapnuoju tamsią iščių kolbą,
Gyvybės sakinius, kuriuos akla
Dievybei motinos iš lėto kalba
Mane pasėjus meilės bacila.*

*Ir aš sapnuoju mėlyną ovalą
Tos pilnaties, tos krintančios žvaigždės,
Kuri pirmiau nei motina man galvą
Šviesa negailestingai palytės.*

*Ir aš sapnuoju triukšmą tavo turgu,
Gyvenime apakinęs mane
Fotonais liepų, iškrova nasturtų
Ir meteoro saule ledine.*

(G. Patackas, 1981, 23)

Čia visas rinkinys simbolių: ir vaisinanti bacila, ir krintanti žvaigždė, dar neišnešiotam kūdikiui įkvepianti dvasią, ir užgimstančiojo panirimas į būties triukšmą.

Tęsiant šią tradicinės simbolikos pavyzdžių seriją, būtų galima pateikti nemažai beveik klasikinių motyvų apie žvaigždes, žvaigždėto dangaus, kaip tolimo viliojančio, nepasiekiamo ir neapčiuopiamo dvasinio prado, įvaizdį, pailustruoti kelrodės žvaigždės poetinį stereotipą. Dar vienas pavyzdys iš A. Masionio kūrybos, mūsų nuomone, glaustai ir tiksliai nusakantis tradicinę simbolinę žvaigždžių prigimtį:

*Kiekvieno mėnesio riboj ir fazėj
Yra gamtos dūlėjimo tiesos.*

*Yra išblėstas ilgesys kaip tasyk,
Kada žvaigždynai reikšdavo dausas.*

(A. Masionis, 1980, 78)

5. Dangaus šviesulių lokalizacija tradicinėje kosmografijoje ir galimas jos ryšys su žmogaus topografija

Lietuvių kosmografija vis dar neištirta. Ypač tai pasakytina apie dangaus kūnus ir jų vietą lietuviško kosmoso sąraše. Nepretenduodami čia išspręsti šio klausimo, išsakysime tik keletą prielaidų, kurias mus įsakmiai verčia daryti aukščiau aptarta medžiaga.

Čia ir ankstesniuose darbuose esame pateikę argumentų, leidžiančių daryti prielaidą, kad su dvasiniais žmogaus būties aspektais siejamos žvaigždės lietuvių tradicinėje kosmografijoje galėjo būti siejamos su aukščiausia kosmoso sfera. Mėnulio, sieto su materialiais, o kartu ir seksualiniais reikalais, padėties, matyt, reikėtų ieškoti žemiausioje kosmoso sferoje. Tokią išvadą yra padaręs ir G. Beresnevičius, nagrinėjęs pomirtinio pasaulio „padangėse“ problemą (Beresnevičius, 1990, 120-122). Saulė tokiu atveju turėtų užimti tarpinę padėtį tarp žvaigždžių ir Mėnulio sferų. Tokia kosmografinė struktūra atitinka kai kurių ankstyvosios graikų filosofijos atstovų pažiūras. Štai, pavyzdžiui, Diogenas Laërtijus, komentuodamas Heraklito kosmologiją, rašo: „Pati ryškiausia ir pati karščiausia - Saulės liepsna, nesgi likusieji šviesuliai yra toliau nutolę nuo Žemės ir todėl silpniau šviečia ir šildo, o Mėnulis, būdamas arčiau Žemės, juda ne per skaidrią [kartais sakoma - drumstą] erdvę; Saulė gi yra skaidrioje ir neturinčioje jokių priemaišų [srityje] ir nutolusi nuo mūsų saikingu atstumu, todėl ji stipriau šildo ir šviečia“ (FRGF 177, 227). Apibūdindamas Empedoklio pažiūras į erdvę tarp Žemės ir žemiausios Mėnulio sferos, Ipolitais teigia: „Empedoklis teigė, kad visa mus supanti erdvė pilna blogio, beje, blogis driekiasi nuo Žemės iki Mėnulio, o toliau nemueina, nes virš Mėnulio esanti erdvė yra švaresnė. Taip manė ir Heraklitas“. Verta pažymėti ir Plutarcho samprotavimus, – esą bet kuri iš kūno išėjusi siela turi tam tikrą laiką klajoti tarp Žemės ir Mėnulio, kol apsisvalo. Paskui jos stengiasi užsiropšti ant Mėnulio. Tų sielos, kuriems gyviems esant pavyko sutramdyti iracionaliąją ir aistringąją sielos dalį ir padaryti ją paklusnia protui ir disciplinuota, patirdamos džiaugsmą, atsispiria nuo Mėnulio ir „išore panėšėdamos į spindulį, o dvasia - ugniai, jos pakyla į viršų, netekdamos svorio, tartum čia /.../ jos gauna iš aplink Mėnulį plytinčio eterio įtampą ir jėgą...“ (FRGF 234).

Galimas dalykas, kad Mėnulio lokalizavimas žemiausioje kosmoso sferoje rado ir mūsų dienas pasiekusiuose vaizduojamuose kosmologiniuose simboliuose, pavyzdžiui, geležinių kryžių struktūroje arba Valiulio

akmenyje (Molėtų r.) iškaltoje dangaus šviesulių simbolių kompozicijoje. Čia mėnulio pjautuvas vaizduojamas žemiausiai, virš jo – saulė, o dar aukščiau – simboliniai žvaigždžių atvaizdai. Ši dangaus šviesulių kompozicija būdinga ir aukščiau minėtai Mergelės Marijos ikonografijai, kuomet ji vaizduojama stovinti ant mėnulio, apgaubta saulės spindulių, o apie galvą spindi 12 žvaigždžių vainikas. Tokio Marijos vaizdinio pagrindiniu šaltiniu yra laikomas Šv. Jono Apokalipsėje aprašytas Apokaliptinės Nuotakos pasirodymas. Kartais, kai Marija pavaizduota ne visu ūgiu, mėnulis vaizduojamas jos pilvo srityje. Nesigilindami į šio jau VI a. su Marija gretinto krikščioniško regėjimo, atkreipsime dėmesį tik į, mūsų galva, neatsitiktinį ir ikikrikščioniškas kosmologines pažiūras atspindintį dangaus šviesulių ryšį su Apokaliptinės Nuotakos, Mergelės Marijos, arba plačiau – žmogaus kūno topografija. Makro- ir mikro- kosmosų universalus tapatumo požiūriu dangaus šviesulių ir jų sferų projektavimas į žmogaus kūną čia nėra nei unikalus, nei naujas reiškinys. Tokios tradicijos būdingos daugeliui pasaulio tautų ir laikytinos bendražmogiškomis, tad, tikėtina, buvo žinomos ir lietuviškai kosmologijai.

Iš to, kas pasakyta, galima daryti prielaidą, kad lietuviškai arba baltiškai kosmografijai galėjo būti žinoma trijų pagrindinių kosmoso sferų ir dangaus šviesulių tipų projekcija į vertikalią žmogaus kūno topografiją, išdėstant šias projekcijas taip:

1. Mėnulis - pilvas, lytiniai organai.
2. Saulė - krūtinė, širdis.
3. Žvaigždės - galva, erdvė virš galvos.

Turint omenyje čia aptartą šių trijų dangaus šviesulių simboliką galima tikėtis, kad simbolizuodami skirtingas makro- ir mikro- kosmoso sferas, jie kartu galėjo būti siejami ir su įvairiais žmogaus sielos komponentais.

Santrumpos

- DSPO Davainis Silvestraitis M. Pasakos, sakmės, oracijos, Vilnius, 1973
 LKAR Lietuvos liaudies kultūros centro Liaudies kūrybos archyvo rankraštnas. LKAR 2 - Liaudies astronomijos žinios, Šalčininkų r., Pabarės apyl., Mištūnų k. Medžiagą surinko ir sutvarkė S. Lovčikas (1994).
 LMD Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.
 LTA Lietuvių tautosakos archyvo medžiaga, priklausanti Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštnui (LTR).
 KOO Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Новый год. / Отв. ред. Джарьылгасинова Р.Ш., Крюков М.В., Москва, 1985.
 SSSL Słownik stereotypów i symboli ludowych. T.1. Kosmos, redaktor Bartmiński J., Lublin, 1996.

Literatūra

1. Balys J. Tautosaka apie dangų, Sodus, 1951.
2. Basanavičius J. Iš gyvenimo lietuviškų vėlių bei velnių. – Chicago, 1903.
3. Beresnevičius G. Sielos fenomenologijos įvadas// Lietuvos kultūros tyrinėjimai. – Vilnius, 1995.– T.1.
4. Braždžionis B. Poezijos pilnatis. – Vilnius.
5. Gasparavičius K. Puodžiūnų kaimo tautosaka // Kraštotyra. – Vilnius, 1988.
6. Gustas A. Briedžiai mano broliai. – Vilnius, 1983.
7. Iwaniszewsky S., 1990.
8. Masionis A. Poezija. Kritika. – Vilnius, 1980.
9. Patackas G. Išvaymas iš rojaus. – Vilnius, 1981.
10. Patackas G. Pergamento kriauklė. – Vilnius, 1985.
11. Višinskis P. Raštai. – Vilnius, 1964.

Nuorodos

Viktorija Bukauskienė, 85 m., gyv. Kazimieravo k., Rimšės par., Braslavo aps. / J. Aidulio konspektas (1934-36).

Kaltanėnai, Melagėnai, Glembokas, Salakas in JBK; Čebatorių k., Pabarės apyl., Šalčininkų r., LKAR 2/447/); LTA 790/21/.

Zarasai, Alunta, Salakas, Šimonys, Žiežmariai in JBK

Kaltanėnai in JBK

Kražiai EAA 92070

Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Новый год. “Наука”, 1985.

LTP 42-44. Plg. slavų K.Moszynski 1936. P. 466-467.

Vilimauskienė J., g. 1919 Kelmės r., Kražiuose. Užrašė J. Vaiškūnas 1992.

Gimžauskienė Birutė, g. 1927 Mineiškiemio k., Saldutiškio apyl. Užrašė S. Lovčikas 1993.

Grigonienė Jadvyga, g. 1923 Orliškių vnk., Vievio apyl., Trakų r. Užrašė V. Vaitkevičius 1993.

Naruckienė Marija, g. 1918 Žiežulio (Girnapolio) k., Aukštadvario apyl., Trakų r. Užrašė V. Vaitkevičius 1993. Ivanauskienė Alfreda, g. 1939 Pilia-kalnio k., Aukštadvario apyl., Trakų r. Užrašė V. Vaitkevičius 1993.

Gudelis Adolfas, g. 1911 Rukšiškės k., Ignalinos r. Užrašė J. Vaiškūnas 1988.

Narbut, g. 1835, p.71-72.

LTP 42

Польские *los, dola* и русская судьба

Ежи Бартминский

Реконструкция образа человека, составляющего центральную часть языковой картины мира, может проводиться через исследование семантики ключевых слов (ср. Wierzbicka 1992, 1997), и в особенности тех из них, которые касаются личной и общественной жизни, ее смысла и ее ценностей. Слова, аксиологически значимые, определяющие стержень любой национальной культуры, а в межкультурном дискурсе нередко определяющие его смысл или бессмысленность, стали в последние годы предметом пристального внимания лингвистов, как в Варшаве (Ядвига Пузынина, Рената Гжегорчикова, Зофья Зарон), так и в Москве (Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова), с некоторого времени также в Люблине. В среде люблинских лингвистов предпринята попытка применения к анализу названий ценностей метода когнитивных определений, внедренного в более широком масштабе в издании „Słownik stereotypów i symboli ludowych” (1996, 1999). В рамках программы „Польский аксиологический словарь” (Bartmiński 1989, Mazurkiewicz 1989) до сих пор удалось осуществить лишь небольшой фрагмент намерений, а именно анализы понятий *dom, matka, lud, praca, ojczyzna, patriotyzm, wolność, państwo* и т.д. в таких изданиях, как: Abramowicz, Karolak 1991, Bartmiński red. 1993; Bartmiński, Mazurkiewicz red. 1993. Теперь мы намерены возобновить эти исследования.

К числу ключевых слов в культуре принадлежат польские слова и понятия *los* и *dola*, относящиеся к существованию человека, его судьбе и ее обусловленности. В настоящем докладе мне хотелось бы представить некоторые скромные замечания о содержании этих понятий в польской культуре и поставить вопрос о том, какая картина человека и его существования получается, если исходить из этих понятий. И далее, – можно ли эту картину связывать с национальным характером, или же скорее с общими всем людям типами отношения к жизни?

Исходной точкой, толчком для настоящих рассуждений послужила очень интересная работа Анны Вежбицкой *Fate and destiny*, помещенная в книге *Semantics, culture and cognition* (Wierzbicka 1992), в сокращенной версии опубликованная раньше на польском языке (Wierzbicka 1991). Мои замечания отчасти развивают сказанное А. Вежбицкой, отчасти же полемизируют с ее утверждениями. Для начала напомним основные ее тезисы.

А. Вежбицкая поставила вопрос о том, какова специфика национальных значений слов, определяющих судьбу человека в разных